

A Fordulat**társadalomelméleti folyóirat****2014. évi 1. száma.**

Szerk. Jelinek Csaba és Pinkasz András

328 old.

A *Fordulat* 21 (így kereshető az interneten) a Corvinus Egyetem Társadalomelméleti Kollégiuma folyóiratának az 1989-es kelet-közép-európai rendszerváltásokkal foglalkozó különszáma. A szerkesztői *Bevezető* szerint

„Mind a közbeszédben, mind a társadalomtudományos szakirodalomban sokan és sokféleképpen beszélnek az 1989 környékén lezajlott kelet-európai folyamatokról, a Szovjetunió széteséséről, a hidegháború – egyesek szerint a »történelem« – végéről. Különösen így van ez 1989 25. évfordulóján, néhány évvel a 2008-as globális pénzügyi válság kibontakozása után. A *Fordulat* szerkesztői jelen lapszámmal ehhez a vitához szeretnének hozzájárulni. Úgy véljük, hogy a rendszerváltással kapcsolatos jól ismert elbeszélések újraértékelése, kritikai átgondolása elengedhetetlen ahhoz, hogy megértsük napjaink társadalmi, gazdasági és politikai folyamatait.” (5. old.)

A különszámot szorgos műhelymunka előzte meg: „Jelen lapszámban a Helyzet Műhely kétéves kollektív kutatómunkájának a rendszerváltáshoz kapcsolódó részeit publikáljuk, néhány ezt szervesen kiegészítő fordítás kíséretében.” (Uo.) A kevésbé tájékozott olvasó (köztük a recenzens) számára fontos eligazítást ad a céljaikról és értékeikről a honlapon (<https://helyzet.wordpress.com>) olvasható bemutatkozás: „A Helyzet Műhely egy társadalomtudományi műhely, amely azért alakult, hogy a mai magyar helyzetet a mai magyar társadalomtudományban kevésbé jelen lévő baloldali kritikai szempontok bevonásával elemezze.” A tömör *ars poetica* szerint a Műhely

„[t]úlmege a magyar helyzet azon értelmezési keretén, amely a magyarországi viszonyokat a nyugati modernizáció idealizált modelljéhez való hasonlóság és attól való különbség szerint írja le. A poszt-szocialista átmenet helyzetét nem időbeli lemaradásként értelmezi, hanem egy szinkron

viszonyként, amelyben a térség beágyazódik a kortárs globális erőviszonyokba. Ezt a megközelítést a Helyzet Műhely egyúttal emancipációs projektként is fogja fel.” (Uo.)

A tíz tanulmányt tartalmazó különszám-kötet szerkesztői és szerzői közül tagja a Műhelynek: Éber Márk Áron, Gagyi Ágnes, Geröcs Tamás, Jelinek Csaba, Pinkasz András és Nagy Kristóf. Nem Műhely-tag, hanem amerikai egyetem tanára Gille Zsuzsa, Böröcz József, Johanna Bockman és Gil Eyal. Ők évekkal ezelőtt – Eyal és Bockman több mint egy évtizede – neves (főáramú) társadalomtudományi folyóiratokban publikált írásaikkal szerepelnek a különszámban. A fiatalabb – húsz-harminc éves – hazai műhelytagok viszonylag friss publikációikat adják közre. Ezek egy része másodközlés – nemzetközi konferenciák előadásainak módosított (angolból visszafordított?) változata. Mindez megfelel a nemzetközi tudományos együttműködés szokásainak és szabályainak, de – mint majd látni fogjuk – ellentétes a kötet több tanulmányának elemzési keretével és következtetéseivel.

AMIRŐL NEM LESZ SZÓ A RECENZÍÓBAN

A magyar rendszerváltozás utáni politikai rendszernek (az 1989-es köztársaságnak), majd az e rendszer számos meghatározó elemét felszámoló, 2010 utáni új hatalomnak és sajátos működés módjának – legalábbis számomra – nincs egyetlen lehetséges, helyes leírása és értelmezése. Nem vállalkozom a versengő leírások és értelmezések összehasonlító elemzésére. A kritikai baloldal és az antikapitalista szélsőjobb gyakran összeecsengő gondolatmeneteinek és következtetéseinek szembesítése is meghaladja nemcsak a bírálat kereteit, hanem a kompetenciámat is. A rendszerváltás előtti újbaloldal – a demokratikus ellenzék meghatározó része – és a kötet által reprezentált értelmiségi csoport különbségeit és hasonlóságait sem tárgyalom.

MŰFAJ

Kétféle tanulmányt olvashatunk a különszámban. Az egyik, ahol a szerzők a magyarországi, illetve kelet-európai „létező szocializmus” évtizedeinek és az azt követő időszaknak a makrofolyamatait értelmezik. A régió vagy ország szintű elemzések kiegészítését, elmélyítését szolgálják a társadalmi változásokat

befolyásoló értelmiségi csoportokról, műhelyekről, intézményekről közreadott mikro-, avagy esettanulmányok. A makrotanulmányok döntően másodlagos források (szakirodalom, statisztikai adatok) alapján íródtak, a mikrotanulmányok szerzői e források mellett archivált dokumentumokat, interjúkat, újságcikkeket is felhasználtak az elemzéshez.

ELMÉLET, FOGALMAK

A Műhely hitvallását olvasva nem meglepő, hogy a tanulmányokban kulcsszerepet kap Immanuel Wallerstein centrum–periféria-modellje és fogalomrendszere.¹ A különszám szerzői leszögezik:

„E megközelítés alapján az államszocializmust a félperifériás fejlődésre jellemző, erős állami szerepre épülő felzárkózási erőfeszítésnek tekintjük; külső viszonyaiban a kapitalista világgazdaságba bekapcsolt, de belső viszonyaiban nem tisztán kapitalista termelési módként fogjuk fel.” (Éber Márk Áron – Gagyai Ágnes – Gerócs Tamás – Jelenek Csaba – Pinkasz András: 1989. 16. old.)

Szerintük a létező szocializmus – a felzárkózási erőfeszítés – bukását nem elsősorban a rendszer, a tervgazdaság szerkezeti hiányosságai, krónikus működési zavarai okozták, hanem az, hogy a kellő erővel és befolyással rendelkező centrum a periféria vagy a félperiféria országait – köztük a szocialista országokat – egy számukra előnytelen kényszerpályára terelte:

„a centrum dominanciája a fejlett technológiájú termékek előnyös cserearányában jelentkezik. A felzárkózás szempontjából így a technológia belső fejlesztése mindig is döntő kérdés volt. A félperifériás országok azonban nemcsak technológia-, hanem tőkehiányosak is. Utóbbi belső kizsákmányolással ugyan elő lehet teremteni, a fejlett technológiából azonban tipikusan importra szorulnak, amely finanszírozására – hacsak külső finanszírozást nem von be az ország – az export növelésével kell válaszolni.” (18. old.)

Úgy vélik, a centrum–periféria-jelenség alig szerepelt a szovjet kísérlet jövőjéről folytatott diskurzusban, a létező szocializmus reformvitáiban:

„A szereplők adottnak vették, hogy a gazdasági problémák a szocialista rendszer belső lényegéből, és nem a világgazdaságban betöltött félperifériás függő helyzetből következnek. Így a »kitörési lehetőségek«, az »utólnemi és lehangyni« politikái is a szocialista gazdaság belső kihívásaiént jelentek meg.” (38. old.)

A reformok, átszervezések és gazdaságpolitikai irányváltások során a hatalom birtokosainak dönteni kellett, hogy a nyitás vagy az elzárkózás útjára lépnek. Ám

„a legnagyobb viták a szocializmus inherens működésére, nem pedig a külső adottságokra és lehetőségekre adott válaszokra összpontosultak. A gazdasági nyitottság mértéke és annak orientációja, a nemzetközi kereskedelemben betöltött szerep, valamint a centrumhoz való felzárkózás félperifériás kísértése elsősorban a gazdaságpolitikát érintették, amelyet viszont a gazdasági mechanizmusról szóló viták sokáig csak mérsékelten érint(h)ettek.” (23. old.)

A hatalom felzárkózásban érdekelt birtokosai akár a liberalizálás, akár a protekcionizmus eszközeit választották, országuk mindkét esetben kedvezőtlen helyzetbe került:

„Bár egyenként mindkét stratégia hajlamos a félperifériás kitörés ígéretének megfogalmazására, valójában a világrendszerbe történő integráció szempontjából ugyanannak a függőségi pályának az ívén mozognak, és bármelyik stratégia kerül hatalomra, hosszú távon a függő fejlődés tipikus akadályaiba ütközik.” (19. old.)

A különszám szerzői a magyar történetet a liberalizálás különös esetének tekintik. A rendszerváltás Magyarországon már a rendszerváltás előtt megkezdődött: „Végül mire 1989 politikai átalakulására sor került, gazdasági és pénzügyi téren a legfontosabb változások nagy része elindult, számos intézkedés már be is fejeződött.” (44–45. old.)

Kevés figyelmet fordítanak a centrum indítékaira és ösztönzőire. Mivel az államszocialista kísérletet – más magyarázó elméletekkel szemben – nem a diktatúra és a demokrácia, a kapitalizmus és a szocializmus, a terv és a piac dichotómiáiban helyezik el, hanem a félperifériás kitörés sikertelen esetének minősítik, náluk a centrum a kísérlet bukásában főként az ezzel járó piacszerzés, bővítés miatt érdekelt. Jellemző érvelés:

„Magyarországnak fejlett technológiára és finanszírozásra volt szüksége, Nyugat-Európa pedig már nem tudta értékesíteni beruházási cikkeit hazai piacain, a volt gyarmati országok viszont még nem rendelkeztek az azok felhasználásához szükséges körülményekkel.” (28. old.)

A SEGÉDCSAPATOK: A KOMPRÁDOR ÉRTELMISÉG ÉS BURZSOÁZIA

A kötet szerzői egyetértenek abban, hogy már az 1989-es fordulat – a szocialista rendszer összeomlása előtt – a centrum politikai központjai és a munkakerő-, a tőke- és a pénzpiaci (további) terjeszkedésben

1 ■ Immanuel Wallerstein: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Gondolat, Bp., 1983.

2 ■ Eredetileg az *American Journal of Sociology* 108 (2002), 2. számában jelent meg (310–352. old.).

érdekelt vállalatai, bankjai a félperiféria e részének átalakításán és a számukra legelőnyösebb betagolásán (betagolásán) munkálkodtak. Fontos szerepet játszottak ebben a folyamatban a nyugati és keleti közgazdászok és más társadalomtudósok kölcsönös előnyöket kínáló cselekvéshálózatai.

Johanna Bockman és Gil Eyal, időnként a James Bond-filmek hangulatát és a nyugati fellazítás ellen küzdő, ma már aggrorú pártmunkások világszemléletét idéző (eredetileg tizenegy évvel ezelőtt közreadott) tanulmányukban (*Kelet-Európa mint a közgazdaságtani tudás laboratóriuma*) számos történetet (konferenciákat, tanulmányutakat és más furcsa eseményeket) értelmeznek ebben a konstrukcióban és beszédmódban. Mielőtt ezt egy idézettel szemléltetném, jeleznem kell, hogy az angol nyelvű szövegek fordítása, illetve visszafordítása sajnos számos helyen pontatlan, magyartalan. Nem vállalkozom az újrafordításra – az idézett szövegek értelmezésében az olvasó kitarását és türelmét kérem:

„Rámutatunk arra, hogy a neoliberalis átmenet politikák, különösen a »sokkterápia« hírhedt ajánlása nem egyszerűen nyugati tanácsadók diktátuma volt, hanem kelet-európai közgazdászok egy meghatározott csoportjának a tapasztalatait és érdekeit tükrözte. Ezek a közgazdászok folyamatos fennhatósági harcban álltak a szocialista gazdaság – már az 1960-as évek végétől elindult – reformjéért. E küzdelmek során felnyitották az ellenfeleik által konstruált »fekete dobozokat«, és megalkották a szocialista gazdaságok ezzel ellentétes reprezentációját, amely ezeket kaotikusnak, nem hatékonyak és radikális sokkterápiára szorulóknak ábrázolta. Az átmenet időszakában ezt a látásmódot kínálták fel nyugati vitapartnereiknek »tényekként«, mindent eldöntő laboratóriumi kísérletet ígérve a neoliberalizmus igazolására.” (109. old.)

Két, az eszmék világméretű küzdelmében részt vevő véd- és dacszövetség-hálózatot mutatnak be: a matematikai közgazdászokét és a libertáriusokét. Szerintük

„az utóbbi volt a neoliberalizmus azon hibrid diskurzusának a termőtalaja, amelyet az átfordítás mindkét oldalon zajló folyamata hozott létre, és melynek során a résztvevők által létrehozott tudást az egyik fél az Egyesült Államokban vetette be a deregulációért folytatott háborúban, a másik fél pedig a szocializmus megreformálásának háborújában Kelet-Európában. Ugyanakkor az átfordításnak és a mozgósításnak ezt a folyamatát a transznacionális hálózat egyenlőtlen struktúrája is jellemezte, amelyben a nyugati közgazdászok kötelező áthaladási pontokat formáltak, és a kelet-európai tudást modelljeik univerzális alkalmazhatóságát alátámasztó adatként vetették

be. Mindazonáltal a neoliberalizmus e hibrid és dialogikus eredete – és nem pedig a nyugati monológ arroganciája és hatalma – ad magyarázatot a kapitalizmusba való radikális és gyors átmenetre Kelet-Európában a kommunizmus bukása után.” (130. old.)

A több mint egy évtizede megjelent tanulmány,² pontosabban a betagoló-átálló kelet-európai ellenzéki értelmiség e sajátos történeti-szociológiai értelmezése láthatóan jelentős hatást gyakorolt e fiatal magyar társadalomkutatókra, akik úgy ítélik meg, hogy „[a] helsinki mozgalom, a csehszlovák Charta ’77, a lengyel KOR, valamint a nyugati aktivistákkal és a »fellazítás« politikai programjával való érintkezés során a korábbi kritikákat megfogalmazó értelmiségiek elfogadták a marxizmusnak a sztálini marxista leninizmussal és a szocializmus ideájának a létező szocializmussal való azonosítását” (Éber et al.: 1989, 46. old.).

Ez a fordulat alkalmassá tette őket arra, hogy végrehajtsák a rendszerváltást – a centrum igényei szerint. Gagyí Ágnes így mutatja be ezt a folyamatot:

„A »pénzügyes fiúk« munkássága nagyban beleillik abba a narratívába, amely szerint a szocializmus kritikája legitímálta a neoliberalis nézeteket, és a neoliberalis képzettségű szakértők segítettek a komprádor [de régen olvastam ezt kifejezést, talán Sztálinnál? – L. M.] szolgáltató szektort, azaz [...] azokat a csoportokat, amelyek hazai szereplőként operálva a transznacionális tőke érdekeit a helyi gazdasági és politikai érdekérvényesítés taktikai szintjére fordították le. Ezek a kutatók a komprádor szolgáltató szektorra jellemző karrierutakat jártak be, váltogatva a vezetői és tanácsadói beosztásokat az állami és az üzleti szférában. Surányi György már 1990-ben a Magyar Nemzeti Bank elnöke, Bokros Lajos pedig 1995-ben pénzügyminiszter lett.” (Gagyí Ágnes: *Beágyazott kritika*, 153. old.)

AZ ÁTMENET

A szocialista rendszer felszámolásában a centrummal együttműködők a magyar lakosság számára hátrányos állapotokat teremtettek. Gagyí Ágnes szerint:

„A makrofolyamatok szintjén a rendszerváltás Magyarország intézményes visszaágyazódását jelentette a kapitalista világ gazdaságba, a nyugati centrumtól való erőteljes függés pozíciójában. Az államszocialista gazdaság privatizációjával a termelőeszközök a hazai és a nemzetközi tőke kezében összpontosultak, az államadósság és vállalati adósságok visszafizetése az államra hárult, a szocializmus által korábban proletarizált népeiséget pedig megfosztották a megélhetés korábbi állami garanciáitól. A kilencvenes évek eleje Magyarországon számukra az 1930-as évek válságához mérhető visz-

szaesést hozott.” (Gagyí Ágnes: *Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme*, 304. old.)

Gagyí szerint a politikai verseny (véltetően a többpártrendszer) a lakosság számára a két rossz, az „antidemokratikus populizmus” és a „demokratikus antipopulizmus” közötti választásra korlátozódott. Az antidemokratikus populizmus „az MDF-en belül jelentkező, Csurka Istvánhoz köthető vonal a nyugati függés kritikáját úgy tette szóvá, hogy a népi érdekek sérelmét egybemosta a külső függés antiszemita értelmezésével. Az MSZP–SZDSZ-blokk a »demokrácia védelmét« a népi érdekek eredendően antiszemita, tehát antidemokratikus képviselével helyezhette szembe.” (305. old.)

A rendszerváltást levezénylő demokratikus antipopulisták elfogadták nemcsak az életfeltételek romlását, de a centrum által elvárt, az alkalmazkodást igénylő-kényszerítő átnevelést is. Gille Zsuzsa említi:

„A részvételi modellek célja elsősorban az, hogy a nem nyugatiakat részvételre bírja: projektek indulnak el, amelyek teljesítését házi feladatként kéri aztán számon. Összességében ezeket az az elvárás mozgatja, hogyha rögtön (ideáltipikus) nyugatiték viselkednek, akkor egyúttal demokraták és poszt-nacionalisták is lesznek, és magukéva fogják tenni a liberális multikulturalizmust.” (Gille Zsuzsa: *Létezik-e globális poszt-szocialista állapot?* 282–283. old.)

Gagyí még élesebben fogalmaz, amikor felhívja a figyelmet a betagozódás megalázó-elnyomó jellegére is:

„A rendszerváltás mint a globális hierarchiában való »felzárkózás« projektje egy olyan szimbolikus hierarchia elfogadását is jelentette, amelyben a kelet-európai társadalmak alsóbbrendűnek számítanak a centrum társadalmaihoz képest.” (Gagyí: *Az antipopulizmus*, 299. old.)

Innen csak egy lépés felfedezni bennük a nép ellenességét:

„Az elosztás és elismerés makrostrukturális szintjén az antipopulizmus arra az elismerésbeli hierarchiára vonatkozik, ami a kelet-európai országok poszt-szocialista betagozódásának folyamatában a kelet-európai társadalmakat a nyugati társadalmakhoz képest alsóbbrendűnek minősíti – azaz ezen az alapvető szinten a saját társadalom alsóbbrendűségének elismerését, a saját nép gyűlöletét jelenti.” (Uo. 301. old.)

FELZÁRKÓZÁS VAGY A FORRADALOM EXPORTJA?

Az államszocialista kísérlet bukásának, az 1989-es átmenetnek számos, egymással versengő interpretációját, magyarázatát ismerjük. A hazai (hagyományos) baloldalon folyó élénk vitában is többen – például

Krausz Tamás és Vigh László – bírálják Wallerstein elméletét és fogalomkészletét, nem fogadják el, hogy a bukás a félperiféria kudarcos felzárkózási kísérlete volt.³ Érvelésük összecseng a Wallerstein műveinek magyarországi bevezetését a múlt század nyolcvanas éveiben szorgalmazó és segítő tudósokéval:

„Ha Wallerstein a (tőkés) világrendszernek egyik – és meghatározott térben és időben kétségkívül elsődleges – elemzési egységnek a szükségességét és jelentőségét hangsúlyozná csupán, aligha volna vitatnivalónk. Így érvelésének egy jelentős része és bizonyító példáinak egész sora vág egybe fel fogásunkkal és ismereteinkkel. A világszemlélet abszolút, kizárólagos és végső soron időtlen alkalmazásából fakadó következtetéseivel azonban semmi esetre sem érthetünk egyet.”⁴

A nemzetközi újbaloldalon is kritizálják Wallersteint, többen között azért, mert a Szovjetuniót a kapitalizmus egyik változatának tekinti. Ticktin például azt állítja, hogy

„logikája szükségképp nemzetközi. Ebből mégsem következik az a nézet, hogy a Szovjetunió automatikusan vagy kapitalista, vagy alá van vetve a kapitalizmus törvényeinek. A wallersteini elmélet ugyanaz a bizonytalanság, a konkrétitás hiánya és a magyarázat elmaradása jellemzi, mint amit Webernél találunk, aki az egyike a Wallersteinre nagy hatást gyakorló szerzőknek. Nincs a kategóriák mozgására és az osztályharc erejére támaszkodó elméleti magyarázat. A törvények nincsenek kifejtve. A módszertani eljárás nem az elvonatkoztatás,

3 ■ Krausz Tamás: Ami a wallersteini elméletből „kimaradt”. Néhány megjegyzés. *Eszmélet*, 2011. november, 60–99. old.; Vigh László: Miért világrendszer a kapitalizmus, avagy miért kapitalista a világrendszer? *Eszmélet*, 2011. november, 28–38. old.

4 ■ Szentes Tamás utószava a már idézett magyar Wallerstein-kötethez. 1983. 706. old.

5 ■ Hillel Ticktin: A Critical Assessment of the Major Marxist Theories of the Political Economy of Modern Capitalism. *Critique*, 34 (2006), 3. szám, 269–292. old.

6 ■ Theda Skocpol: Wallerstein's world capitalist system: a theoretical and historical critique. *American Journal of Sociology*, 82 (1977), 5. szám, 1075–1090. old.

7 ■ Leslie Sklair: Challenges of globalization theory to world-system analysis és Robert A. Denemark – Barry K. Gills: World-system history: Challenging Eurocentric knowledge. In: Salvatore Babones et al. (eds.): *Routledge International Handbook of World-Systems Analysis: Theory and Research*. Routledge, Florence, Kentucky, 2012. 189–192. és 163–171. old.

8 ■ Theda Skocpol: Wallerstein's world capitalist system, 1078. old.)

9 ■ A szovjet történet hatalmas irodalmából néhány ifjúkori kedvencem: David Granick: *The Red Executive*. Columbia University Press, New York, 1954.; Jerry F. Hough: *The Soviet Prefects: The Local Party Organs in Industrial Decision-Making*. Harvard University Press, Cambridge, 1969.; Alec Nove: *An Economic History of the USSR*. Penguin, London, 1969.; Joseph S. Berliner: *The Innovation Decision in Soviet Industry*. MIT Press, Cambridge, 1976.; Gregory Grossman: The Second Economy of the USSR. *Problems of Communism*, 26 (1977), 5. szám, 25–40. old.

hanem a hosszabb időtávot átfogó általánosítások gyakorlata.”⁵

A centrum–periféria-elmélet népszerűsége korántsem szorítkozik a marxista vagy posztmarxista folyóiratokra és kiadványokra. A tudományos világ visszhangja igen élénk volt, és máig sem csökken. A bírálók – például – már első publikációi olvastán felrötták Wallersteinnek, hogy elmélete nem veszi kellően figyelembe a történeti, intézményi vagy éppen a geopolitikai különbségeket;⁶ hogy nincs tekintettel a kulturális különbségekre, és elméletében túlteng a kontinuitás,⁷ miközben nem ad megfelelő magyarázatot a nagy technikai újítások okozta áttörésekre és az országok pozíciójának változásaira. Theda Skocpol szavaival:

„Mert meggyőződése, hogy a világkapitalizmus lényegi struktúráit mutatja fel – a különböző gazdasági helyzetű államok közti viszonyok és munkamegosztás mintázatait, amelyek a XVI. század óta ugyanazok, noha a rendszer egésze földrajzilag terjeszkedett és bizonyos országok helyzete változott a rendszeren belül.”⁸

Ezek a kiragadott példák, idézetek persze nem elegendők a wallersteini elmélet értékelésére. Azt azonban jelzik, hogy ami a Helyzet Műhely tagjai számára evidencia, másoknak korántsem az; hogy korlátai és kidolgozatlan részei miatt részletes indoklást igényel, miért és mennyire alkalmas a centrum–periféria megközelítés a magyarországi létező szocializmus történetének leírására, majd összeomlásának magyarázatára.

A korabeli sajtó, a kommunista pártok könyvtárakban fellelhető dokumentumai, képzési brosrúái,

a vezetők beszédeinek tanulmányozása is elegendő lett volna ahhoz, hogy kiderüljön: a hatalomra került kommunisták elsősorban nem felzárkózni akartak, hanem erőszakkal vagy békés úton felépíteni és terjeszteni egy – szerintük magasabb rendű – társadalmi-gazdasági rendszert. Nyíltan latolgatták a szocializmus várható világméretű győzelmének esélyeit, és a forradalmat (pontosabban azt, amit ők annak vélték) különböző gátlások nélkül exportálták Kelet-Európába a negyvenes–ötvenes, és például Afganisztánba a nyolcvanas években. Ahol nem kértek ebből az exportból – mint 1956-ban Magyarországon, 1968-ban Csehszlovákiában, 1980-ban Lengyelországban – ott katonai-rendőri erők bevetésével kiméretlenül leszámoltak a kísérlet ellenzőivel.

A FELISMERÉS FOKOZATAI

Az orosz bolsevikok némi vita után bizonyítottnak vélték, hogy a szocializmus (az egypártrendszerrel kombinált tervgazdaság) felépíthető egy elmaradott országban. Nagy önbizalommal látták a terv megvalósításához – ám hamarosan kiderült, hogy az új rendszer súlyos működési zavarokkal küzd, a gazdaság szereplői nem érdekeltek a minőség javításában, az új termékek és termelési eljárások kifejlesztésében, a hatékonyság javításában.⁹ Az 1948–1949-es kommunista hatalomátvétel után ezt a rendszert adaptálták, másolták gyors ütemben Kelet-Közép-Európa új népi demokráciái. A működés zavarait ezekben az országokban is a kezdetektől tapasztalhatta a lakosság, a párttagság és a pártvezetés. Sztálin halála után a magyarországi rendszer visszatérő tervezési és szabályozási kudarcait részletesen elemezték és leírták közgazdász kutatók.¹⁰ Többen közülük nem álltak meg a leíró elemzésnél, hanem a piaci koordináció terét növelő, átfogó gazdasági reformot javasoltak.¹¹

Az általuk leírt állandó rendszerjellemzők közül különösen a termékek és szolgáltatások széles körének állandó hiánya¹² – és ettől korántsem függetlenül – az innovációk, az új termékek befogadásával szembeni erős ellenállás¹³ okozott gondot a hatalom birtokosainak.¹⁴ Akár hittek a piaci reformban, akár a parancsgazdaság megszállottjai voltak, szembesültek a hiány és a technológiai lemaradás – mint utóbb kiderült, hatalmi ambícióik szempontjából végzetes – következményeivel. A kizsákmányolás és a profit nyomása alól felszabadult munkásosztálynak, a vele szövetséges parasztságnak és főként az új műszaki értelmiségnek az alkotóerejéről szólt ábrándok gyorsan szertefoszlottak. Bármennyire remélték is, számos terméket nem tudtak kellő mennyiségben és elfogadható minőségben kifejleszteni és előállítani – így az önellátás – a tőkés országoktól való függetlenség is illúzióknak bizonyult.¹⁵

Nemcsak a reformerek, a fundamentalisták is a műszaki-technikai fejlesztés szervezetének és a nemzetközi – ezen belül a külkereskedelmi – kapcsolatok és irányítási rendszerek újragondolására kényszerül-

10 ■ Bródy András: A hó végi hajrá és gazdasági mechanizmusunk. *Közgazdasági Szemle*, 1956. 4. szám, 417–431. old.; Péter György: A gazdaságosság jelentőségéről és szerepéről a népgazdaság tervszerű irányításában. *Közgazdasági Szemle*, II (1954), 12. szám, 300–324. old.; uő: A gazdaságosság és jövedelmezőség jelentősége a tervgazdaságban I–II. *Közgazdasági Szemle*, IV (1956), 6. szám, 695–711. old. és 7–8. szám, 851–869. old.; Kornai János: *A gazdasági vezetés túlzott központosítása*. *Közgazdasági és Jogi*, Bp., 1957.

11 ■ Ez a vita, amely az oroszországi szovjethatalom első éveitől a szocialista világrendszer 1989-es összeomlásáig tartott, nem tárgya e bírálóinak. Az uralkodó ideológia módosulásával sem foglalkozom. A vita hazai vonatkozásairól l. például Szamuely László (szerk.): *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése 1954–1978. A szocialista gazdaság mechanizmusának kutatása*. *Közgazdasági és Jogi*, Bp., 1986.; Berend T. Iván: *A magyar gazdasági reform útja*. *Közgazdasági és Jogi*, Bp., 1988.; Kovács János Máttyás: A tékozló fiú sorsa. A kelet-európai közgazdasági gondolkodás (és története) hasznáról. *Közgazdasági Szemle*, XLIV (1997), 311–321. old.

12 ■ Kornai János: *A hiány*. *Közgazdasági és Jogi*, Bp., 1980.

13 ■ Leszek Balcerowicz: Organizational Structure of the National Economy and Technological Innovations. *Acta Oeconomica*, 24 (1980), 1–2. szám, 151–167. old.

14 ■ Vö. „Ezért ha egy igazgató számára minden szempontból közömbös, újítson-e, vagy sem, a kínálat problémája döntését az újítás kihagyására ösztönzi.” (Berliner: *The Innovation Decision*, 45. old.)

15 ■ Jánossy Ferenc: Gazdaságunk mai ellentmondásainak eredete és felszámolásuk útja. *Közgazdasági Szemle*, 1969. 7–8. szám, 806–829. old.

tek. Az utóbbiak a hatalom számára döntő technikai fejlesztést-kutatást (például a katonai fejlesztéseket) a gazdaságtól elkülönített (elzárt) intézményi alrendszerbe szervezték. A reformerek pedig – a növekvő technikai lemaradásra és az önellátás hatalmas és rossz hatékonysággal felhasznált költségeire hivatkozva előbb a világpiaci árak „begyűrűztetésétől”, később a külgazdasági nyitástól várták a hatékonysági többleteket.¹⁶ A külgazdasági nyitásról újra és újra fellángoló hazai vita résztvevői tehát a szocialista rendszer belső defektusaiból és terjeszkedési hajlamából következő kényszerhelyzetekre kerestek megoldást.

AZ ÉRTELMISÉG ÁRULÁSA?

A történet összetettebb annál, mint ahogy a *Fordulat 21* utólag – a kommunista hatalom által cenzúrázott diskurzus feltételeit és a résztvevők akkori megfontolásait figyelmen kívül hagyva – a nyitás egyes híveit a centrum kiszolgálóinak vagy – a régi szóhasználatlaltal – a kapitalizmus szállásainak minősíti. Nehéz ezeket a fejtegetéseket hűvös tárgyilagossággal értékelni – elfogadva például a biztos egyetemi állással rendelkező amerikai professzorpárosnak az üldözött, munkájuktól, munkahelyüktől megfosztott cseh ellenzékiekről írt tanulmánya kioktató szó- és érvkészletét. Az utólagos értékelés mellett a hetvenes–nyolcvanas évek diskurzusának rekonstruálása hasznosabb lenne, lett volna. Ehhez pontosabban illett volna ismerni, ismertetni a korabeli környezetet, hangulatot, az elnyomás és a szabadsághiány mechanizmusait, a cenzúra és az öncenzúra működését, a reformerek és az ellenzékiek közötti kapcsolatokat. És nem lett volna haszontalan dokumentálni az ellenzéki vagy peremértelmiségek nemritkán sorsrontó, megálázó munka- és életfeltételeit. Így talán kiderülne, hogy a nyugati akadémiai világ megismerése sem feltétlenül az alávettettek betagozódása volt a nyugati és keleti közgazdászok és más társadalomtudósok kölcsönös előnyöket kínáló cselekvéshálózataiba. Inkább esély a szokásos, a szerzők által is ismert megméretésére a nemzetközi tudományos versenyben.

A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

A *Fordulat 21* szerzői lejátszott mérkőzésnek, befejezett történetnek látják a szocializmus utáni negyedszázad hazai és kelet-európai történéseit. Szerintük a végeredmény a hátrányos betagozódás a tőkés világrendszerbe, ahol „a kelet-európai társadalmak alsóbbrendűnek számítanak a centrum társadalmaihoz képest” (299. old.).

Nem vállalkozom itt az 1989 utáni hazai változásoknak, még kevésbé az összeomlott szovjet birodalom társadalmi-gazdasági folyamatainak valamiféle „nem is olyan rossz, mint önök vélik” jellegű elemzésére. Már csak azért sem, mert a történet nem ért véget. Magyarország példája is mutatja, hogyan vált

át a sikeres vagy annak tetsző *felzárkózás gyakran válságba vagy tehetetlen sodródásba. A volt szocialista országok eltérő pályákon haladnak – a kapitalizmus többféle útját járják.*¹⁷ Még nem tudjuk, milyen eredménnyel.

Ezért a visszatagozódásnak a kötetben olvasható sommás (le)értékelése sem meggyőző. Ritka az olyan folyamat, amelynek csak hátrányai, vagy csak előnyei vannak. Ha például a csatlakozás az Európai Unióhoz egyoldalú kudarc-történet, azt bizonyítani illik. Az előnyök és a hátrányok gondos bemutatása és összevetése méltóbb lenne a kritikai társadalomtudomány hazai és nemzetközi hagyományaihoz. □

16 ■ Tardos Márton: Vállalati önállóság és központi irányítás. *Közgazdasági Szemle*, 1975. 7–8. szám, 822–934. old.; Nagy András: Nyitni ké! *Közgazdasági Szemle*, 1986. 12. szám, 1489–1504. old.; Köves András: Időszerű-e még a nyitás? *Közgazdasági Szemle*, 1987. 2. szám, 206–215. old.; Pásztor Sára: Nyitott-e a magyar gazdaság? *Közgazdasági Szemle*, 1987. 3. szám, 326–335. old.

17 ■ Dorothee Bohle – Greskovits Béla: *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Cornell University Press, Ithaca, 2012.; Mizsei Kálmán: Perifériális kapitalizmus. *BUKSZ*, 2013. ősz, 215–228. old.